

ЗНАЧЕНИЯ НА ЕДНА КЛЕТВА В РАЗКАЗА "ИНДЖЕ" НА ЙОРДАН ЙОВКОВ

Иво БРАТАНОВ

"Индже" е един от най-хубавите разкази на Йордан Йовков. Този класически текст е "най-яркото и художествено внушително епично платно на Йовков в "Старопланински легенди" (Велчев 1992: 60) и затова заслужава не само да бъде внимателно интерпретиран, но също така да бъдат изяснени и въпросите за произхода на отделните детайли в него¹.

Особен интерес за изследователя представляват откъсите от библейски текстове, включени в произведението. Чрез тях се допълват основните характеристики на културния контекст, в чиито рамки осмислянето на творбата е най-точно. Освен това те функционират като сигнализатори за влиянията на сакралните текстове върху разказа на Йовков и насочват читателя към оценъчния пласт на творбата (Добрев 1989: 86).

Настоящата статия е посветена на значенията, които има една клетва, включена в разказа "Индже":

"Много нещо се случи, много отмина. Индже не помнеше, нито искаше да помни. Но една скорошна случка беше се врязала дълбоко в паметта му: цяло село, като много други, беше минало под огън и под нож. Трупове из улиците, прясна димеща се кръв. И ето стар поп се повдига измежду гъсто напластените трупове на жени, мъже и деца. Лицето му е кърваво, на разкопчаната му гръд зее рана. Горят като въглени очите му, оглежда се като възкръснал, вдига ръка срещу Индже и вика:

- Проклет да си! Проклет да си от Бога и от всички свети отци! Да не се стопиш след смъртта си! Желязото и камъните да се стопят, а не и ти! Да въздишаш и да трепериш на земята като Каина, да наследиш проказата на Геезия и бесилото на Юда! Анатема! Анатема! Анатема!

Ножът, втъкнат в гърлото му, го доуби и го накара да замлъкне завинаги. Но и досега Индже вижда окървавеното му лице, горят го очите му, думите му го пронизват като ножове. И още чува клетвите му"² (Йовков 1970: 251-277).

Целта, която Й. Йовков си поставя в разказа "Индже", е "да покаже как Индже от кърджалия-злосторник се превръща в народен закрильник" (Петров 1989: 194). Клетвата, която е обект на разглеждане в предложената интерпретация, има твърде важно значение за тази промяна³. Това се доказва убедително от факта, че след зловещата среща със стария свещеник Индже не напада никое друго село (Станков 1995: 133). Несъмнено потресаващото въздействие на клетвата върху Индже е обусловено от нейната "поразителна сила" (Николов 1937-1938: 181). За да разберем по-добре от какво се поражда силата ѝ, е нужно да разгледаме строежа и значенията на този текстов сегмент. Така литературоведските наблюдения ще излязат извън общите констатации и ще обогатят разбирането на литературната творба.

Преди и след клетвата се разполагат спомени на главния герой, свързани с акта на проклятието. Споменът е подходящо подбран от писателя като средство за въвеждането на клетвата, защото така се внушава чувство за максимална достоверност на последващата случка⁴. При това спомените на Индже са представени предимно в сегашно историческо време, чиято употреба в случая е особено сполучлива. "Експресивните възможности на сегашно историческо време авторът използва, за да предаде моралните сътресения на героя, неговия сложен душевен живот, да мотивира чрез преживяванията му по-реалистично, по-убедително неговия нравствен прелом. [...] Авторът използва сегашно историческо време, за да я (случката - И. Б.) разкрие като негово

преживяване, като незаличим спомен, който го преследва" (Георгиев 1965: 138-139).

Индже *не помни*, *нито иска да помни* множество събития от досегашния си живот. Точно затова още по-силно изпъква значението на конкретната случка, свързана с произнесената клетва - кърджалийският главатар помни специално тази клетва. Нейното особено място в спомените му се подсказва преди всичко от противоположния съюз **но**, чрез който се постига силно противопоставяне между смисъла на двете изречения. Налице е също така противопоставяне на лексикално равнище (вж. *не помнеште ==> нито искаше да помни ==> но една скорошна случка беше се врязала дълбоко в паметта му*). Споменът е независим от волята на героя - Индже *не иска да си спомня* много други неща, но *една случка* се е врязала в паметта му. Важно е и това, че героят си спомня само *една* скорошна случка - само една от многото, които са се случили оттогава (вж. *много нещо се случи ==> много отмина ==> но една скорошна случка*). Само тя има за главния герой такова значение, каквото другите случки нямат (Индже е унищожил много села, но в тях не се е разиграло подобно събитие). Затова именно тя *се е врязала дълбоко в паметта му* (вж. метафорично употребения глагол *се е врязала*).

"Лаконичен, съдържан (Йордан Йовков - И. Б.), дава само едри линии, ръководни чърти и, което е особено ценно - посочва ни движението, акта, случката. Не обяснява, не тълкува, не анализира. Всичко това е излишно в легендата - тя е живот, в който душата се вижда през жеста, преживяването прозира в постъпката" (Цанев 1927: 393). Така е изградено и описанието на обстоятелствата, при които е произнесена клетвата. Цяло село, като много други, е *минало под огън и под нож*. Унищожението на *цялото село* (а не само на част от него!) е подходящо представено чрез фразеологизма *минавам под огън и под нож*⁵, в който значенията на съществителните имена *огън* и *нож* са потиснати, но целият израз пази определена връзка с лексикалното значение на компонентите *огън* и *нож*. *Огънят* е изгорил всички къщи в селото, а селяните са убити с *нож*. Следващото изречение е смислово свързано и с изгарянето

(вж. *минавам под огън и под нож* ==> *димеща се кръв*; в това словосъчетание кръвта метафорично е назована *димеща се*), и с убийствата, но логическият акцент е поставен върху убийствата (вж. *Трупове из улиците, прясна димеща се кръв*), защото от един недоубит човек ще дойде проклятието (вж. смисловите връзки между *нож* ==> *трупове* ==> *кръв*; чрез тези три съществителни имена, разположени в две последователни изречения, се описват жестоките убийства; затова не е случайно, че случката *се е връзала* сякаш с нож в паметта на Индже). Описанието на кърджалийските зверства в това село е относително пестеливо, но е напълно достатъчно, за да изтъкне жестокостта на Индже. По този начин произнасянето на клетвата е добре мотивирано от психологическа гледна точка. То е предизвикано от делата на кърджалийския главатар.

В това изцяло унищожено село не е доубит само един *стар поп*, който *се повдига измежду гъсто напластените трупове на жени, мъже и деца*. Той се различава от своите съселяни в следните отношения: 1. той е жив (повдига се сред *трупове*); 2. той е представен чрез професията си (не се споменава какво са работили другите убити); 3. той е стар и при това е единственият старец между изкланите (възрастта на убитите жени и мъже не се уточнява, но за никого от тях не се посочва, че е стар); 4. представени са отделни детайли от портрета му (отсъства портретно описание на убитите селяни).

Детайлите, представящи портретното описание на свещеника, са малко на брой, но са подходящо подбрани. Те свидетелстват за жестокостите на кърджалиите и са свързани с апокалиптичното унищожение, сполетяло селото. Сред тези детайли преобладава червеният цвят. Лицето на стария свещеник е *кърваво* (по улиците на селото има *прясна димеща се кръв*), *на гърдите му зее рана* (селото е *минало под огън и под нож*), а *очите му горят като въглени* (вж. съществителното име *огън* във фразеологизма *минавам под огън и под нож*). Тук чрез метафората *горят* и чрез сравнението *като въглени* още по-силно се изтъква *червеният* цвят. Животът на стария поп вече завършва (това се подсказва от факта, че свещеникът *се оглежда като възкръснал*).

След визуалните възприятия са поставени слухови възприятия. Старият поп *вдига ръка*, за да посочи точно *обекта* на своето проклятие, и вика. Така се засилва въздействието на клетвата върху Индже.

Следователно в конкретната ситуация има две групи персонажи - множество трупове (*на жени, мъже и деца*), сред които се повдига *старият поп*, и кърджалиите, предводителствани *от Индже*. Между двете групи се отделя по един герой - *попът* и *Индже*. Образът на стария свещеник е изграден пестеливо, но с умело подбрани детайли. Попът е *стар* - но възрастта му е поругана, тъй като този старец е тежко ранен и е недоубит. Така уважението към старостта, изисквано и от библейската етика⁶, и от българския патриархален морал, тук е заменено от престъпление спрямо невинния старец.

Показателно е, че клетвата е произнесена именно от духовник. Това я прави изключително въздействаща - не само защото свещеникът е служител на религиозния култ, но и защото е духовен водач. Затова е естествено, че и покъсно Индже не може да забрави това проклятие.

Клетвата на стария поп съдържа само проклетия, адресирани към Индже. В библейската традиция има два основни вида проклятие. Разглежданата тук клетва е свързана с изричане на пожелание за смърт⁷.

Проклятието се въвежда чрез възклицателното изречение "Проклет да си!". Следва конкретизация *от когото* трябва да бъде проклет Индже. Кърджалийският водач трябва да бъде проклет от Бога и от всички св. отци. Това проклятие е най-силно, защото ще дойде от Самия Бог. Св. отци са хората, които са положили най-много труд за християнството и за Църквата, затова са особено близки до Бога. Поради тази причина и тяхното проклятие е особено въздействащо.

На следващо място е поставено пожеланието Индже да не завърши живота си по естествен начин – със стопяване на тялото му след неговата смърт. Смисълът на това проклятие е следният. Както е известно, след като Ева

и Адам нарушават Божията забрана и изяждат забранения плод, Бог им налага различни наказания. Едно от наказанията за Адам е: "пръст си и в пръст ще се върнеш" (Бт 3: 19). От религиозна гледна точка това Божие наказание всъщност е своеобразно благословение. Причината за това е свързана с особеностите на човешкия живот след грехопадението. Ако земният живот на човека е безкрайно продължителен, той постепенно би се превърнал в непоносимо бреме поради нравствените терзания на съвестта, поради физическите страдания на тялото и поради настъпващата старост. Такъв безкраен живот постепенно би станал нетърпим за човека. Затова Бог милостиво се е разпоредил земният човешки живот да завършва със смъртта на тялото. Индже обаче е проклет този естествен човешки край да не се отнася за него (*Да не се стопиш след смъртта си! Желязото и камъните да се стопят, а не и ти!*). По този начин съдбата на главния герой ще бъде белязана с изключителност - той няма да се върне в пръстта, каквато е общата съдба на всички хора. Дори здрави вещества като *желязото* и *камъните*, които много трудно се поддават на разлагане, ще се окажат по-лесно унищожими от тялото на Индже.

Изключителността на съдбата на Индже е свързана с наказанието на трима души, всеки един от които е извършил тежки грехове. В разглежданата клетва тези грешници са споменати в зависимост от времепоявата си в библейското повествование. Това са *Каин*, *Гиезий* и *Иуда*. Ето кратки сведения за споменатите библейски персонажи.

*Каин*⁸ е първородният син на Адам и Ева. По-младият им син е Авел. Каин е земеделец, а Авел - пастир. Веднъж и двамата принасят на Бога дар - всеки от плодовете на своя труд. Дарът на Каин е от земните плодове, а на Авел - от първородните на стадото и от тлъстината им. Господ поглежда благосклонно на Авел и на жертвата му, а на Каин и на неговата жертва не поглежда благосклонно. Затова Каин много се огорчава и по-късно убива брат си. След това Бог пита братоубиеца къде е Авел. Каин, вместо да признае истината и да се разкае за извършения тежък грях, грубо отговаря, че не е страж на брат си. Тогава Господ проклина Каин: "когато работиш земята, тя не ще ти

дава вече силата си; ти ще бъдеш изгнаник и скитник по земята" (Бт 4: 12). Каин заявява, че се страхува да не бъде убит, и Господ му поставя специален знак, за да не го убие никой. След това Каин се заселва в земята Нод. Метонимично употребено, името му означава братоубиец.

*Гиезий*⁹ е слуга на св. пророк Елисей, който е живял през 10.-9. в. пр.Хр. Престъплението, заради което Гиезий е наказан с проказа, е свързано със следното събитие. При св. пророк Елисей идва Нееман - виден сирийски военачалник, боледуващ от проказа. Нееман се обръща към пророка с молба да бъде излекуван от болестта си. Елисей му казва да се окъпе седем пъти в река Йордан и предсказва, че от това проказата веднага ще бъде излекувана. Военачалникът изпълнява нареждането му и проказата наистина изчезва. След това Нееман се връща при пророка и му поднася дар, но Елисей отказва да го приеме. Гиезий, като вижда това, решава да вземе за себе си част от подаръците, които сирийският военачалник е приготвил. Без да съобщи на пророка, Гиезий отива при Нееман и лъже, че е изпратен от господаря си, който иска един талант сребро и две премени дрехи. Нееман му дава дори два таланта сребро и две премени дрехи. "Когато дойде и се яви пред господаря си, Елисей го попита: откъде *идеш*, Гиезие? Той отговори: никъде не е ходил твоят раб. Той му каза: нима сърцето ми не те придружаваше, когато оня човек се върна от колесницата си да те посрещне? Време ли е да се взима сребро и да се взимат дрехи, или маслинени дървета и лозя, дребен или едър добитък, слуги или слугини? Нека, прочее, Неемановата проказа се залепи на тебе и на потомството ти вовеки. И той излезе от него *бял* като сняг от проказа" (4 Ц 5: 25-27).

Иуда е предателят на Господ Иисус Христос. Той е един от дванадесетте най-близки ученици на Спасителя, но при изброяването на апостолите винаги се споменава последен, и при това - най-често с характеристиката "който Го и предаде" (напр. в Мт 10: 4; Мр 3: 19; Йн 12: 4). Определението *Искаротски* навярно означава *човек от град Кариот* (или *Кериот*). Не е ясно кой от градовете Кериот се има предвид в случая - град Кериот, който се намира в

Моав (според Йр 48: 24 и Ам 2: 2), или Кериот-Есрон (Нв 15: 25), разположен на 19 км южно от Хеврон.

Иуда Искариотски е ковчезникът на апостолите, но той никога не е принадлежал истински към Христовите ученици. Не се знае защо решава да предаде Спасителя. Постъпката на Иуда може би е обусловена от алчност или от завист, или от разочарование, или от страх, или от омраза (определена от несбъдването на собствените амбиции на Иуда).

Иуда Искариотски предава Спасителя в нощта на Тайната вечеря. Господ Иисус Христос предлага на Иуда един залък като последен призив към неговата вярност. Иуда обаче не променя решението си да предаде своя Учител и тогава Сатаната го взема под своята власт (Йн 13: 27-30). Иуда съобщава на първосвещеника мястото на тайната среща в местността Гетсимания и войници залавят Спасителя.

По-късно Иуда размисля върху постъпката си и връща получените пари на първосвещениците. След това се самообесва: "Тогава Иуда, който Го предаде, като видя, че Той е осъден, разкая се и върна трийсетте сребърника на първосвещениците и стареите [...]. И като захвърли сребърниците в храма, излезе и отиде, та се обеси" (Мт 27: 3, 5). Св. апостол Петър посочва и следните обстоятелства около смъртта на Иуда: "защото *той* (Иуда – И. Б.) бе причислен към нас и получил бе жребие то на тая служба; но със заплата за *своята* неправа той придоби нива и, като се струполи ничком, пръсна се през средата, и всичката му вътрешност се изсипа; и *това* стана известно на всички жители иерусалимски, тъй че тая нива на техен език бе наречена Акелдамà, сиреч, кръвна нива" (Д 1: 17-19).

И така, старият свещеник проклина Индже с проклетия, свързани с *три библейски личности*. Изборът на споменатите библейски персонажи не е произволен. Каин е извършителят на *братоубийството*, Гиезий е носителят на *алчността*, а Иуда - на *предателството*. Между престъпленията, извършени от Каин и от Иуда, има една важна обща черта - *и двамата*

проливат невинна кръв. Кръвта на невинния Авел вика от земята към Бога (Бт 4: 10), а Иуда е предал "невинна кръв" (Мт 27: 4). Близост има също така между постъпките на Гиезий и на Иуда - техните грехове са свързани с престъпно присвояване на пари. Клетвата на стария поп внушава, че подобни престъпления са извършени и от Индже - той също така пролива кръвта на невинни хора и чрез престъпление присвоява чужда собственост. Прочее Индже е *братоубиец* като Каин, *грабител* като Гиезий и *предател* като Иуда. Затова той трябва да получи съответното наказание. Индже *трябва да въздиша и да трепери на земята като Каин*. Първият братоубиец *въздиша* поради нравствените страдания, които му причинява съвестта, и *трепери* от страх да не бъде убит. Индже освен това трябва да *наследи проказата на Гиезий и бесилото на Иуда*. И така, първото му наказание е свързано с нравствените терзания, а следващите две – с физически страдания. Следователно кърджалийският предводител трябва да страда и душевно, и физически. При това тези страдания трябва да продължат вечно (*Да не се стопиш след смъртта си! Желязото и камъните да се стопят, а не и ти!*).

Посочените внушения за греховността на Индже са усилены и по още един начин - свещеникът споменава тъкмо *трима* *грешници*. Както е известно, в контекста на християнската духовна култура числото *три* се възприема като свещено, защото Бог е един по същество, но е троичен по лица. В разглеждания случай числото *три* означава съвършенство в греха - т.е. *Индже е абсолютният грешник*.

Клетвата към Индже завършва с трикратно анатемосване. Думата *анатема* е гръцка по произход (вж. грц. ἀνάθεμα, лат. *anathema*) и означава *отлъчване от общение с Църквата*. Трикратното повторение на съществителното име *анатема* очевидно е свързано с посоченото по-горе християнско учение за Св. Троица.

След произнасянето на проклятието старият поп е доубит. Между описанията, обрамчващи клетвата, има редица смислови връзки. *Цялото село е*

минало под огън и под нож, а и старият свещеник е убит с *нож*. Този *нож* е *втъкнат в гърлото му*, за да спре неговите проклетия. Свещеникът се *оглежда като възкръснал*, а след клетвата е *доубит и замлъква завинаги*. Очите му *горят като въглени*, а в спомените на кърджалийския предводител метафорично *горят* Индже. Но тази случка оказва потресаващо въздействие върху Индже. Той продължава да вижда в спомените си *окървавеното лице* на стария свещеник (вж. *Лицето му е кърваво*); *думите му го пронизват като ножове* (при това цялото село е *минало под нож*, а и старият поп е *доубит с нож*). Старият свещеник *замлъква завинаги*, но Индже още чува клетвите му.

Клетвата, отправена от стария свещеник към Индже, е **литургическа клетва**, изградена чрез позоваване на конкретни библейски събития и чрез включване на имената на определени библейски персонажи. Подобни литургически клетви винаги се изграждат по този начин. Ето два примера, първият от които е взет от историята на Източноправославната църква, а вторият - от класически текст на руската литература:

1. "Такъв, бил той йерей или мирянин, да бъде отлъчен от Бога, проклет и след смъртта си да не се разтлее, но да пребъдва във вечни мъки. Камъните и желязото да се разпаднат, а той - никак. Такива да наследят проказата на Гиезий и обесването на Юда, да бъдат на земята като Каин, който стене и се тресе; гняв Божий да бъде върху главите им и участта им да бъде подобна на предателя Юда и на богоборците юдеи; нека земята се разтвори и ги погълне както някога Датан и Авирон; Ангел Господен да ги преследва с меч през всички дни на живота им и да подлежат на всички проклетия на патриарсите и съборите, на вечно отлъчване и на мъките на вечния огън. Амин."¹⁰

2. "Хотя искусити Дух Господень по Симону волхву и по Ананию и Сапфире, яко пес возвращаяся на свои блевотины, да будут дни его мали и зли, и молитва его да будет в грех, и диавол да станет в десных его и да изидет осужден, в роде едином да погибнет имя его, и да истребится от земли память его... И да придет проклятельство и анафема не точию сугубо, и трегубо, но

многогубо... Да бъде ему каиново трясение, гиезиево прокажение, иудино удавление, Симона волхва погибелъ, ариево тресновение, Анании и Сапфири внезапное издохновение... да бъде отлучен и анафемствован и по смерти не прощен, и тело его да не рассыплется и земля его да не примет, и да бъде часть его в геене вечной и мучен будетъ день и ношь..."¹¹

Очевидно е, че и трите литургически клетви, цитирани тук, са изградени по един и същ модел. Различен обаче е техният състав, който може да бъде съответно променян чрез включването (или неспоменаването) на едно или друго библиейско събитие (или персонаж от Свещ. Писание).

И така, клетвата, отправена от стария поп към Индже, се вписва в контекста на християнската религиозна култура. Тя съдържа тежки проклетия, но те са мотивирани, защото се дължат на тежките престъпления на кърджалийския предводител Индже.

БЕЛЕЖКИ

1. Конкретни сведения за изворите, които Йордан Йовков е използвал при написването на разказа "Индже", вж. в: Минев 1969: 294-299; Петров 1989: 193-194; Велчев 1992: 35-37. [[обратно](#)]

2. Цитатите и посочвания от разказа "Индже" привеждаме по: Йовков 1970. Курсивът в цитатите от разказа навсякъде е наш. [[обратно](#)]

3. Вж. например Николов 1937-1938: 181; Николов 1947: 71; Гюрова 1982: 61. Други анализатори се ограничават с посочването, че "преломът настъпва у него (Индже - И. Б.) с осъзнаване на народната беда" (Зарев 1976: 253). При това обаче не се изяснява кога именно и под чие влияние Индже осъзнава "народната беда". [[обратно](#)]

4. За ролята, която имат спомените на главния герой, вж. Велчев 1992: 80-81. [[обратно](#)]

5. За значението на този фразеологизъм вж. Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: 586. Употребата на фразеологизма е илюстрирана от съставителките на речника с разглежданото тук изречение от разказа "Индже". [[обратно](#)]

6. Както в древността, така и по-късно блискоизточните народи уважават старците. Това отношение към старостта е засвидетелствано и в Библията: "У старците има мъдрост, и у дълголетните - разум" (Йв 12: 12; всички цитати и посочвания от Свещ. Писание привеждаме по: Библия сиреч Книгите на Свещеното Писание на Ветхия и Новия Завет 1998. Изписването на имената на библейските персонажи съобразяваме с изписването им в посоченото синодално издание.) Дълголетието се смята за благословение свише към онези, които спазват Божиите заповеди, вж. "да обичаш Господа, твоя Бог, да слушаш гласа Му и да се привързваш към Него, защото в това е твоят живот и дългоденствие; така ти ще пребъдваш на земята" (Вз 30: 20). Неуважението към старците е един от белезите на обществен упадък, вж. "И в народа един ще угнетява другото, и всякой - своя ближн; момче безсрамно ще се големее пред старец, и простак - пред велможа" (Ис 3: 5). [[обратно](#)]

7. За такава клетва се споменава и в Библията, вж. "Аз не позволявах на устата си да грешат с проклеване душата му" (Йв 31: 30). [[обратно](#)]

8. Сведенията за Каин привеждаме по Бт 4: 1-16. [[обратно](#)]

9. Сведенията за Гиезий привеждаме по 4 Ц 5. [[обратно](#)]

10. Клетвата е отправена през 1756 г. от Вселенския патриарх Кирил V против католическите богослови, които са извършили промяна на празнуването на Пасхата и са внесли промени в Месецо̀слова. Цитираме я по: Величков 2006. [[обратно](#)]

11. Куприн 1966: 344. Според разказа на А. И. Куприн тази анатема е тря̀бвало да бъде тържествено произнесена против граф Л. Н. Толстой. Това е измислица на Куприн. В действителност такова тържествено проклятие срещу граф Л. Н. Толстой никога не е произнасяно (вж. Кураев). Тук няма да разглеждаме значението на анатемата, тъй като то е изяснено достатъчно пълно в посочените трудове на свещ. Ангел Величков и на дякон Андрей Кураев. [[обратно](#)]

ЛИТЕРАТУРА

Библия 1998: Библия, София.

Величков: Величков, А. Феноменът църковно проклятие. <<http://synpress.bglink.net/02-2002/angel-proklatie.htm>> (достъп на 31.10.2006).

Велчев 1992: Велчев, В. Свят на героика и красота ("Старопланински легенди" на Йордан Йовков). София.

Георгиев 1965: Георгиев, Ст. Стилистичната роля на глагола в разказа "Индже" от Йордан Йовков. - В: Трудове на ВПИ "Братя Кирил и Методий". В. Търново. Т. II, 5 - 1964/1965. София.

Гюрова 1982: Гюрова, Св. Миналото в "Старопланински легенди". - В: Йордан Йовков. 1880-1980. Нови изследвания. София.

Добрев 1989: Добрев, Д. Поетика на Йовковия разказ. София.

Зарев 1976: Зарев, П. Йордан Йовков. - В: История на българската литература в 4 тома. Т. IV. София.

Йовков 1970: Йовков, Й. Събрани съчинения.

Куприн 1966: Куприн, А. Анатема. - В: Атеистична христоматия. Съст. М. Йотов. София.

Кураев: Кураев, диакон Андрей. Что значит отлучение от церкви. <http://www.kuraev.ru/h_1039.ktml> (достъп на 31.10.2006).

Минев 1969: Минев, Д. Йордан Йовков. (Спомени и документи). Варна.

Николов 1937-1938: Николов, М. "Индже" от Йордан Йовков. - Българска реч, 6.

Николов 1947: Николов, М. От Теодор Траянов до Никола Вапцаров. София.

Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език. Т. I (А-Н). София.

Петров 1989: Петров, М. Стоян-Индже войвода в живота, народните песни и литературата. София.

Станков 1995: Станков, Ив. Йовковото творчество. В. Търново.

Цанев 1927: Цанев, Г. "Старопланински легенди" от Йордан Йовков. Златорог, 9.

Статията е публикувана в сп. „Български език и литература“,

год. LII (2009 г.), кн. 1, с. 41 – 49.